

JERZY NIKOŁAJEW

WOLNOŚĆ SUMIENIA I RELIGII NIELETNICH PRZESTĘPCÓW W ZAKŁADACH POPRAWCZYCH I SCHRONISKACH DLA NIELETNICH

Kwestie związane z wolnością sumienia i religii nieletnich przestępców z uwagi na swe implikacje praktyczne wymagają przeprowadzenia wszechstronnych i pogłębionych analiz, tych zaś brakuje. Stan literatury prawniczej zarówno polskiej, jak i obcojęzycznej trudno bowiem uznać za wystarczający. Większość opracowań ze względu na swój podręcznikowy charakter dotyka zagadnień wolności sumienia i religii *in genere*, nie specyfikując odrębnej kategorii osób przebywających w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich. Poza opracowaniem B. Ratajczak¹ brakuje w polskiej literaturze rozważań odnoszących się do sytuacji osób nieletnich w zakresie ich swobód religijnych, a zagadnienia te – o ile są podejmowane – to występują najczęściej obok dyskursu odnoszącego się do „dorosłych” przestępców przebywających w zakładach karnych i aresztach śledczych². Z literatury obcej warto wymienić tu pozycje takich autorów, jak: G.M. Sykes³ i R. Asserhed⁴.

¹ Zob. B. Ratajczak, *Duszpasterstwo więźniów, osób tymczasowo aresztowanych i nieletnich przestępców*, w: *Prawo wyznaniowe*, red. Misztal, P. Stanisław, Lublin 2003, s. 333.

² Warto tutaj wymienić w miarę kompleksowe opracowania takich autorów, jak m.in.: Z. Lasocik, *Praktyki religijne więźniów*, Warszawa 1993 i J. Nikołajew, *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin 2012.

³ *The society of captives*, Washington 1958.

⁴ *The Christian Presence in the Prison System – A Swedish Perspective*, Uppsala 1990.

Analiza obowiązujących w tym zakresie przepisów zarówno rangi ustawowej, jak i podstawowej wskazuje na merytoryczną szczupłość tych aktów i ich zdecydowanie ogólny charakter. Wydane na podstawie art. 66a § 5 ustawy z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (zwanej dalej ustawą o nieletnich)⁵ rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 14 września 2001 r. w sprawie szczegółowych zasad uczestniczenia w lekcjach religii i praktykach religijnych, korzystania z posług religijnych i organizacji pracy duszpasterskiej w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich⁶, opracowane zostało na wzór odnośnego przepisu dotyczącego sytuacji osób przebywających w zakładach karnych i aresztach śledczych⁷. Analiza tekstu prawnego obu ministerialnych rozporządzeń wskazuje na podobieństwo, a czasami wręcz identyczność zastosowanych konstrukcji jurystycznych i świadczy o zaledwie kosmetycznych próbach zaznaczenia różnic, których jest mniej niż analogii. Stąd też przyjęcie takiego rozwiązania, w którym nie uwzględnia się specyfiki zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich, a przede wszystkim konsekwencji związanych z wiekiem osób tam przebywających, nie wpisuje się w idee demokratycznego państwa prawnego. Tym też należy tłumaczyć potrzebę podjęcia niniejszych rozważań.

Trzeba również uwzględnić uzasadnienie historyczne, a zwłaszcza przepisy z okresu międzywojennego. W regulaminie więziennym z 1931 r., będącym pierwszą udaną próbą uregulowania wszystkich zagadnień dotyczących wykonywania kar izolacyjnych wobec dorosłych i nieletnich przestępców, kwestie wolności sumienia i religii potraktowano priorytetowo. Świadczy o tym chociażby fakt, że w ramach nauczania prowadzonego w przywięziennych szkołach nauka religii swojego wyznania prowadzona była obok nauki pisania i czytania. Ponadto w rozkładzie dnia w oddziale dla nieletnich przewidziano dwie obowiązkowe, trwające po piętnaście minut modlitwy

⁵ Dz. U. Nr 35, poz. 228 ze zm.

⁶ Dz. U. Nr 106, poz. 1157 ze zm.

⁷ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych (Dz. U. Nr 159, poz. 1546).

(rano i wieczorem). Wszelkie odstępstwa w tym zakresie mogły być dokonywane w razie koniecznej potrzeby przez naczelnika więzienia, ale za zgodą Ministerstwa Sprawiedliwości⁸.

1. PROBLEMATYKA DOTYCZĄCA NIELETNICH PRZESTĘPCÓW ORAZ ZAKŁADÓW POPRAWCZYCH I SCHRONISK

Ustawa o nieletnich nie definiuje wprost pojęcia nieletniego. Taką definicję można wyprowadzić dopiero po przeanalizowaniu treści art. 1 § 1 i 2 tej ustawy. Zakłada ona, że przepisy tej ustawy stosuje się w zakresie zapobiegania i zwalczania demoralizacji w stosunku do osób, które nie ukończyły lat 18 i w stosunku do osób, które dopuściły się czynu karalnego po ukończeniu 13 lat, a nie ukończyły lat 17. Przepisy tej ustawy stosuje się także wobec osób, względem których środki wychowawcze i poprawcze zostały orzeczone, z tym że nie dłużej niż do ukończenia przez te osoby lat 21. Należy także zwrócić uwagę na to, że ustawa o nieletnich przez czyn karalny rozumie przestępstwo lub przestępstwo skarbowe, a także niektóre wykroczenia (chodzi tutaj o czyny określone w art. 51, 62, 69, 74, 76, 85, 87, 119, 122, 124, 133, 147 k.w.)⁹.

Ustawa z 1982 r. nie definiuje także pojęcia zakładu poprawczego i schroniska dla nieletnich. Dopiero w rozporządzeniu ministerialnym wydanym na podstawie tej ustawy określa się rodzaje i organizację zakładów poprawczych oraz schronisk dla nieletnich¹⁰. Kategorialnie zakłady poprawcze dzielą się na resocjalizacyjne, resocjalizacyjno-rewalidacyjne i resocjalizacyjno-terapeutyczne. Wśród zakładów resocjalizacyjnych wyróżnia się zakłady otwarte (młodzieżowe ośrodki adaptacji społecznej), półotwarte, zamknięte i o wzmocnionym nadzorze wychowawczym. W zakładach otwartych przebywać mogą nielet-

⁸ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego (Dz. U. Nr 71, poz. 571).

⁹ Zob. T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2011, s. 24.

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 17 października 2001 r. w sprawie zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich (Dz. U. Nr 124, poz. 1359 ze zm.).

ni, którzy spełniają kumulatywnie cztery przesłanki. Po pierwsze, nie przebywali w aresztach śledczych lub zakładach karnych. Po drugie, nie dopuścili się czynu karalnego określonego w art. 134, 148 § 1, 2 lub 3, 156 § 1 lub 3, 163 § 1 lub 3, 166, 173 § 1 lub 3, 197 § 3, 252 § 1 lub 2 oraz 280 k.k. Po trzecie, w zakładach otwartych mogą przebywać tylko ci nieletni, którzy wyrażają wolę uczestniczenia w procesie resocjalizacji i których postawa oraz zachowanie w schronisku za tym przemawia. Czwarty warunek związany jest z koniecznością nieidentyfikowania się z podkulturą przestępczą. Natomiast zakłady półotwarte są przeznaczone dla nieletnich, których popełnione czyny karalne i niekorzystne zmiany zachowania nie dają podstaw do umieszczenia ich w zakładach otwartych. W zakładach półotwartych mogą być umieszczani wychowankowie z zakładów otwartych, których zachowanie nie uzasadnia dalszego pobytu w tych zakładach oraz z zakładów zamkniętych i o wzmożonym nadzorze wychowawczym, co do których istnieje przekonanie, że dalszy proces resocjalizacji może przebiegać w zakładach półotwartych. Zakłady zamknięte zaś przeznaczone są dla wychowanków, którzy wielokrotnie uciekali z zakładów otwartych lub półotwartych, a praca z nimi ukierunkowana jest na rozpoznawanie i eliminację przyczyn ucieczek. Z kolei zakłady o wzmożonym nadzorze wychowawczym to miejsca, gdzie przebywają nieletni, wobec których sąd orzekł umieszczenie w tego rodzaju zakładzie. Ponadto przebywać w nich mogą także wychowankowie dezorganizujący pracę w innych zakładach, którzy ukończyli lat 16, a wyjątkowo 15¹¹.

Zakłady poprawcze resocjalizacyjno-rewalidacyjne zorganizowane są z przeznaczeniem dla nieletnich upośledzonych umysłowo, wobec których stosuje się środki, formy oraz metody wychowania i nauczania przewidziane dla młodzieży upośledzonej umysłowo¹².

W zakładach resocjalizacyjno-terapeutycznych umieszcza się nieletnich z zaburzeniami rozwoju osobowości na tle organicznego uszkodzenia centralnego układu nerwowego, uzależnionych od środków odurzających lub psychotropowych oraz nosicieli wirusa HIV. Prowadzona

¹¹ Zob. M. Korcył-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Warszawa 2008, s. 60.

¹² Zob. B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007, s. 44.

tam praca uwzględnia konieczność wykorzystania zajęć terapeutyczno-korekcyjnych¹³.

Uprawnienia w poszczególnych typach i rodzajach zakładów poprawczych zróżnicowane są co do możliwości prowadzenia zajęć poza zakładem, pod nadzorem lub bez pracowników placówki, a także liczebnością wychowanków w grupie wychowawczej i oddziale szkolnym¹⁴.

Natomiast schroniska dla nieletnich dzielą się na zwykłe i interwencyjne. Te drugie przeznaczone są dla nieletnich stwarzających poważne zagrożenie społeczne albo zagrożenie dla bezpieczeństwa schroniska zwykłego. Prowadzona tam praca wychowawcza związana jest z eliminacją przyczyn zachowań agresywnych¹⁵.

2. ZAGADNIENIA DOTYCZĄCE WOLNOŚCI SUMIENIA I RELIGII *IN GENERE*

Istotną także kwestią z punktu widzenia sygnalizowanej problematyki jest konieczność zdefiniowania pojęć wolności sumienia i religii. Przez wolność sumienia rozumie się bowiem uprawnienie człowieka do pozytywnego lub negatywnego samookreślenia wobec czynności wyrażających przekonania religijne lub światopoglądowe¹⁶. Natomiast mówiąc o sumieniu, myślimy o świadomości jednostki, o tym, że jej działanie podlega ocenom opartym na kryteriach dobra i zła, właściwości i niewłaściwości. Chodzi o świadomość działania w zgodności albo niezgodności z przyjmowanymi wartościami¹⁷. Z punktu widzenia prawa nie jest możliwe sformułowanie definicji sumienia, albowiem

¹³ Zob. T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich z komentarzem*, Lublin 2002, s. 14.

¹⁴ Zob. K. Eichstaedt, *Postępowanie przed sądem w sprawach nieletnich*, Warszawa 2008, s. 61.

¹⁵ Zob. B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich*, s. 39.

¹⁶ Zob. H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe. Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 46.

¹⁷ Zob. M. Piechowiak, *Wolność religijna – aspekty filozoficzno-prawne*, „Toruński Rocznik Praw Człowieka i Pokoju” 1996, nr 3, s. 16-17.

samo sumienie nie jest zjawiskiem prawnym¹⁸. Prawne podejście do sumienia jest oparte na innych dziedzinach nauki, np. filozofii, historii, socjologii, teologii oraz psychologii¹⁹.

Najczęściej przyjmuje się definicję, według której sumienie to „świadomość moralna, zdolność wydawania ocen dotyczących wartości moralnej czynów człowieka, w szczególności postępowania samego podmiotu”²⁰. Słowo „sumienie” używane jest tutaj w węższym znaczeniu, jako zdolność do wydawania ocen co do wartości konkretnej religii lub przekonań areligijnych oraz do wyboru wynikającego z dokonanej oceny. Należy jednak wskazać obiektywnie, że w sprawach religii i przekonań nierzadkie są sytuacje, w których przyjmowanie określonego wyznania nie jest konsekwencją świadomego wyboru, lecz wynika z tradycji²¹.

Użycie zwrotu „wolność religii” mogłoby sugerować, że w punkcie wyjścia analiz za podmiot wolności uznaje się nie jednostkę, ale religię pojętą jako główną rzeczywistość społeczną czy kulturową. Zgodność decyzji z osądem sumienia ma zasadnicze znaczenie dla rozwoju osobowego tak wówczas, gdy wybiera się stanowisko religijne *sensu stricto*, jak i wtedy, gdy przyjmuje się stanowisko areligijne. Niemniej jednak wolność dokonywania wyborów zgodnych z sumieniem jest jedynie jednym z aspektów realizacji człowieka w wymiarze religijnym²².

¹⁸ Niemniej z wolnością religijną łączy się koncepcję klauzuli sumienia wykorzystywaną zwłaszcza przy odmowie pełnienia służby wojskowej, aborcji lub eutanazji oraz składania przysięgi bez rotacji religijnej; zob. W. Johann, B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie konstytucyjnym – status jednostki*, „Biuletyn Trybunału Konstytucyjnego” 1999 (numer specjalny), s. 21-23.

¹⁹ W literaturze i orzecznictwie niemieckim funkcjonuje pojęcie „decyzji sumienia”, co wskazuje na wiązanie wolności sumienia z życiem wewnętrznym jednostki (zob. E. Schwierskott, *Gwarancja wolności sumienia w systemach Polski i Niemiec*, „Przegląd Sejmowy” 2003, nr 6, s. 60).

²⁰ Zob. H. Misztal, *Idea wolności religijnej*, w: *Prawo wyznaniowe*, s. 62.

²¹ Zwraca na to uwagę M. Winiarczyk-Kossakowska (*Wolność sumienia i religii*, „Studia Prawnicze” 2001, nr 1, s. 30).

²² Zob. M. Piechowiak, *Wolność religijna*, s. 10-11. A. Łopatka wyraźnie rozgranicza wolność wyrażania opinii od wolności sumienia i wyznania (zob. A. Łopatka, *Prawo do swobodnego wyrażania opinii*, Warszawa 1993, s. 17-20). Z kolei W. Skrzydło jest zwolennikiem tezy, że wolność sumienia to tylko możliwość przyjęcia innego światopoglądu

Wolność wyznania oznacza w zasadzie wolność wyznawania i praktykowania określonej religii i wolność wyboru wyznania. W tym przypadku szczególnie akcentowana jest kwestia przynależności do określonej grupy wyznaniowej, relacji do określonych instytucji religijnych i oficjalnych doktryn. W sensie negatywnym wolność wyznania obejmuje również wolność odstąpienia od wyznawania jakiegokolwiek religii²³.

Za cechą odróżniającą wolność sumienia od wolności religii uznaje się często wspólne praktykowanie. Cecha ta przypisywana jest wolności religii. Natomiast wolność sumienia wiąże się jedynie z życiem wewnętrznym jednostki²⁴. W tym znaczeniu substytutem wolności sumienia może być wolność światopoglądowa, z tym że światopogląd nie musi nosić cech religijności. Pojęcie światopoglądu związane jest z przekonaniami, sądami, ocenami i postawami porządkującymi postępowanie względem siebie i otoczenia²⁵.

W obecnie obowiązującym prawie polskim wykorzystywane są równolegle dwa pojęcia: „wolność sumienia i religii” oraz „wolność sumienia i wyznania”. Pierwsze z nich zostało wprowadzone do art. 53 Konstytucji RP z 1997 r.²⁶ Natomiast drugie nadal funkcjonuje na poziomie ustaw²⁷. Wprowadzenie nowej terminologii zmierzało do zaakcentowania zmiany przyjmowanej koncepcji²⁸. W przeciwieństwie do Konstytucji PRL, na gruncie obecnie obowiązującej ustawy zasadniczej nie można mieć wątpliwości, że omawiana wolność wynika z przyrodzonej godności człowieka. Jednak zakres przedmiotowy wolności sumienia i religii można uznać za tożsamy z analogicznym zakresem wolności sumienia i wyznania. Świadczy o tym wyraźnie

niż religijny (zob. W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku. Komentarz*, Kraków 1998, s. 51).

^{23 23} Zob. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2003, s. 22 i n.

²⁴ Czynią tak na przykład przedstawiciele niemieckiej doktryny prawa wyznaniowego. Zob. E. Schwierskott, *Gwarancja*, s. 66-67.

²⁵ Zob. M. Piechowiak, *Wolność religijna*, s. 16-17.

²⁶ Polska ustawa zasadnicza w innym miejscu posługuje się także pojęciem wolności sumienia i wyznania.

²⁷ Zob. zwłaszcza ustawę z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. z 2005 r., Nr 231, poz. 1965).

²⁸ Zob. J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 77.

fakt, że w art. 48 ust. 1 Konstytucji RP posłużono się tym ostatnim pojęciem, mając bez wątplenia na myśli tę samą wolność, o której mowa w art. 53. Wymowne jest również, że pomimo wejścia w życie Konstytucji w żadnym z dotychczas obowiązujących aktów normatywnych pojęcia wolności sumienia i wyznania nie zastąpiono sformułowaniem „wolność sumienia i religii”²⁹.

Kompleksowe wyjaśnienie pojęcia wolności sumienia i religii (wyznania) nie może się jednak opierać na prostym połączeniu uprawnień wiązanych z wolnością sumienia oraz wolnością religii (wyznania). W literaturze przedmiotu powszechnie przyjmuje się co prawda, że wolność sumienia i religii (wyznania) posiada dwa zakresy: wewnętrzny i zewnętrzny. Pierwszy z nich obejmuje uprawnienia jednostki do swobodnego wyboru, kształtowania oraz zmiany poglądów i przekonań w sprawach religii, a więc uprawnienie do wyboru, kształtowania i zmiany swego światopoglądu. Natomiast drugi obejmuje prawo do uzewnętrzniania przekonań. Jednak bezwzględne wiązanie zakresu wewnętrznego z wolnością sumienia, a zakresu zewnętrznego z wolnością religii (wyznania) napotyka trudności wynikające z brzmienia art. 53 ust. 2 Konstytucji RP, w którym przyjęto m.in., że wolność religii obejmuje „wolność wyznawania lub przyjmowania religii”.

3. PRAWO NIELETNICH DO WYKONYWANIA PRAKTYK RELIGIJNYCH

Zgodnie z art. 66a ustawy o nieletnich zapewniono im przede wszystkim prawo do wykonywania praktyk religijnych. Podobnym sformułowaniem posłużono się również w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, w Konkordacie, w ustawie o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego oraz w innych ustawach określających stosunek państwa do poszczególnych związków wyznaniowych, a także w k.k.w.

Czynność określana jako „wykonywanie” wiąże się ze spełnianiem, realizacją, osobistą aktywnością (w tym przypadku w zakresie potrzeb

²⁹ Zob. H. Misztal, *Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2011, s. 62-63.

religijnych) człowieka. Ustawodawca mógł więc zrezygnować z pojęcia „wykonywania” na rzecz „praktykowania religijnego”. Osiągnięto by w ten sposób większą prostotę terminologiczną. Za takim ujęciem przemawiałyby również przepisy Konstytucji RP, która nie używa pojęcia „praktyki religijnej”. Gwarantuje natomiast każdemu prawo do „praktykowania”. Zarówno wykonywanie praktyk, jak i praktykowanie oznacza działanie podmiotowe, wyłączające brak działania i zaniechanie. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że pojęcie „praktykowania” jest szersze od „wykonywania praktyk religijnych”³⁰.

Wykonywanie praktyk religijnych to działanie polegające przede wszystkim na uczestniczeniu w sprawowaniu kultu publicznego lub prywatnego. W pierwszym określeniu chodzi o udział w nabożeństwach, liturgii i obrzędach, a w drugim o prywatne praktyki religijne. Wykonywanie praktyk to także dokonywanie innych czynności nakazanych bądź zalecanych przez doktrynę danej wspólnoty religijnej (jak np. obmycia rytualne, posty, umartwienia, jałmużna, spełnianie dobrych uczynków)³¹. Natomiast „praktykowanie” obejmuje również postępowanie według zasad religijnych³².

Wykonywanie większości praktyk religijnych i przestrzeganie przez nieletnich zwyczajów religijnych w schronisku i zakładzie jest w praktyce dopuszczalne. Dotyczy to głównie udziału nieletnich w praktykach religijnych. Szczególnie modlitwa stanowi ten obszar praktykowania religijnego nieletnich, wobec którego administracja generalnie nie stawia ograniczeń. Nieletni mogą swobodnie modlić się w sali mieszkalnej w tzw. czasie wolnym od innych zajęć.

We współczesnej rzeczywistości nieletnim przestępcom nie stawia się żadnych ograniczeń w praktykowaniu spowiedzi. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że pełne zagwarantowanie prawa do wykonywania tej

³⁰ A. Mezglewski, *Uzewnętrzanie przekonań religijnych*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, *Prawo wyznaniowe*, s. 89-90.

³¹ Praktyki religijne są więc szczególną konsekwencją wyznawanej wiary i zaangażowania religijnego. Zob. W. Świątkiewicz, *Praktyki religijne*, w: *Leksykon socjologii*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, Warszawa 2004, s. 311.

³² H. Misztal, *Konstytucyjne gwarancje wolności sumienia i religii*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, *Prawo wyznaniowe*, s. 62-63.

praktyki religijnej wymaga nie tylko zapewnienia nieletnim możliwości jej odbycia, ale domaga się uszanowania tajemnicy spowiedzi.

Generalnie umożliwia się katolikom nieletnim zachowanie „postu” w Popielec i Wielki Piątek, przygotowując bezmięsne potrawy. Praktyka ta dotyczy także bezmięsnych obiadów w każdy piątek. Nie występują także problemy związane z możliwością przestrzegania takich praktyk i zwyczajów religijnych w środowisku zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich, jak: dzielenie się opłatkiem na Boże Narodzenie, wspólne kolędowanie, udział w nabożeństwach majowych i różańcowych, drodze krzyżowej i gorzkich żalach. *A priori* nie ogranicza się również prawa niekatolików do wykonywania praktyk zalecanych przez wyznawane przez nich religie³³. Jednak niektóre praktyki religijne, ze względu na izolacyjny charakter wykonywania środków poprawczych, nie mogą być realizowane w zakładzie bądź wykonywanie ich wiąże się z poważnymi utrudnieniami.

4. PRAWO NIELETNICH DO KORZYSTANIA Z POSŁUG RELIGIJNYCH

Prawo do wykonywania niektórych praktyk religijnych jest ściśle powiązane z prawem do korzystania z posług religijnych, które zostało wyraźnie zapewnione nieletnim. Umieszczenie tego prawa w katalogu uprawnień gwarantowanych nieletnim stanowi logiczną konsekwencję generalnych gwarancji zawartych w Konstytucji RP oraz aktach prawa międzynarodowego. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że o prawie do korzystania z posług religijnych nie mówią one w sposób wyraźny. Zapewniają natomiast prawo do uczestniczenia w obrzędach religijnych³⁴, co stanowi swego rodzaju ekwiwalent tego prawa. Ustrojodawca zapewnił ponadto prawo do korzystania z pomocy religijnej bez względu na miejsce przebywania (art. 53 ust. 2).

³³ Zob. Z. Lasocik, *Praktyki*, s. 101.

³⁴ Nieletni nie mogą być gorzej traktowani niż inni obywatele poza przypadkami uzasadniającymi specyfikę warunków izolacji. Równość konstytucyjna wiąże się m.in. z dostępem do praktyk religijnych, uprawnień co do kontaktu z duchownym, uczestnictwem we właściwych nabożeństwach i posiadaniem przedmiotów kultu religijnego, a ograniczenia ze strony władz muszą być bezwzględnie uzasadnione.

Konstytucja i akty prawa międzynarodowego, używając w sensie podmiotowym określeń „każdy” lub „nikt”, pośrednio odnoszą się także do możliwości korzystania z posług religijnych przez nieletnich, choć nie czynią z nich osobnej kategorii.

Prawo do korzystania z posług religijnych zostało wyraźnie określone w tzw. ustawach indywidualnych, co dodatkowo podkreśla jego znaczenie. Wyjątek stanowią tu akty normatywne dotyczące staroobrzędowców, muzułmanów i karaimów, które nie odnoszą się wprost do nieletnich. Jednak trudno o inną wykładnię niż rozszerzająca również na osoby nieletnie, skoro uprawnienia te dotyczą wszystkich³⁵, zwłaszcza że w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania zawarto odniesienia do osób nieletnich (art. 19 ust. 1 pkt 4)³⁶.

Posługi religijne z udziałem nieletnich mogą mieć charakter sakramentalny (w przypadku tych religii, które uznają sakramenty). W każdym razie korzystanie z tego prawa wymaga spotkania z duchownym (lub inną osobą wyznaczoną do ich reprezentowania). Nieletni wyznania rzymskokatolickiego w warunkach izolacji najczęściej korzystają z sakramentu pokuty i Eucharystii. W praktyce gwarantuje się im możliwość spowiedzi nie tylko przy okazji świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy, ale także bezpośrednio przed lub po Eucharystii sprawowanej w placówce.

5. PRAWO NIELETNICH DO BEZPOŚREDNIEGO UCZESTNICTWA W NABOŻEŃSTWACH

Wyjaśnienie treści omówionego prawa wymaga – po pierwsze – omówienia pojęcia „nabożeństwa”³⁷. Według religii katolickiej najważ-

³⁵ Przyjęcie innej interpretacji prowadziłyby do nierównego traktowania niektórych obywateli RP (np. więźniów) – zob. D. Dudek, *Konstytucyjna wolność a tymczasowe aresztowanie*, Lublin 1999, s. 61.

³⁶ Zob. A. Mezglewski, *Uzewnętrzanie przekonań religijnych*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, s. 91.

³⁷ *Encyklopedia katolicka* podaje, że nabożeństwo to cześć religijna wyrażająca się zarówno w celebracjach liturgicznych, jak i pozaliturgicznych praktykach kulturowych ujętych w normy kościelno-prawne lub zwyczajowe, a stanowiących tzw. pobożne praktyki

niejszą kategorię nabożeństw stanowią msze święte, chociaż praktykowane są również, np. nabożeństwa maryjne, ku czci świętych oraz nabożeństwa okolicznościowe. Takie rozumienie „nabożeństwa”, jako spotkania o charakterze kultowym, prowadzonego przez osobę duchowną zasadniczo może być, *per analogiam*, stosowane również w odniesieniu do innych religii. Ostatecznie jednak prawo wyjaśnienia, co według założeń doktrynalnych konkretnej religii może być uznane za nabożeństwo, należy pozostawić właściwym przedstawicielom związku wyznaniowego. Ważne jest to zwłaszcza na etapie przygotowania porozumienia o świadczeniu posług religijnych w placówce, opracowania porządku wewnętrznego i ustalenia dni świątecznych, w czasie których nabożeństwa religijne są sprawowane³⁸.

Istotne dla właściwego zinterpretowania prawa do bezpośredniego uczestnictwa w nabożeństwach odprawianych w zakładzie poprawczym i schronisku jest także wyjaśnienie pojęcia „bezpośredniości”, którego używa ustawodawca w art. 66a ustawy o nieletnich. Zastosowanie tego pojęcia wyłącza „pośredniość” i uprawnia nieletnich do osobistego uczestnictwa w nabożeństwach. Taka konstrukcja gwarantuje nieletnim nie tylko prawo do słuchania nabożeństw, ale do aktywnego w nich udziału (np. poprzez przyjęcie Komunii Świętej, czy uczestnictwo w spowiedzi). Bezpośredniość może oznaczać także osobową relację osadzonego i kapelana sprawującego nabożeństwo w warunkach placówki dla nieletnich.

Jeszcze inną kwestią pozostaje sprawa konieczności właściwej organizacji nabożeństw na terenie zakładu. Obowiązek jej zapewnienia spoczywa niewątpliwie na administracji placówki. Uprawniony wydaje się więc wniosek, że również przez nią powinny być ponoszone związane z tym koszty, chociaż sprawa nie jest całkowicie wolna od niejasności.

Analizując zagadnienie uczestniczenia w nabożeństwach przez nieletnich, należy się odnieść także do terminów ich sprawowania. Trudno mieć

ludu chrześcijańskiego (*pia exercitia populi christiani*). Zob. K. Stola, *Nabożeństwo*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009, s. 613.

³⁸ Wskazanie dni świątecznych w porozumieniu o świadczenie posług religijnych w zakładzie poprawczym możliwe jest na podstawie ustaleń Konkordatu i ustaw indywidualnych (zob. A. Mezglewski, *Działalność własna Kościołów i innych związków wyznaniowych*, w: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisław, *Prawo wyznaniowe*, s. 196 i n.).

wątpliwości, że możliwość uczestniczenia w nabożeństwach powinna być nieletnim przestępcom zapewniona, zwłaszcza w dni będące świętami religijnymi, zgodnie z regułami przyjętymi na gruncie wyznawanej przez nich religii. Wynika to jasno z przepisów tzw. ustaw indywidualnych³⁹. Katalog dni, w których nieletni mają prawo do uczestniczenia w nabożeństwach, obejmuje w szczególności święta religijne określone w przepisach o stosunku państwa do poszczególnych związków wyznaniowych. W aktach normatywnych dotyczących Kościoła katolickiego (tj. w Konkordacie oraz w ustawie z 17 maja 1989 r.) jest mowa o dniach świątecznych ustawowo wolnych od pracy, określonych mianem świąt katolickich⁴⁰. Katalogi dni uznawanych za świąteczne są jednak uwzględnione również w innych ustawach indywidualnych⁴¹. Osoby należące do związków wyznaniowych objętych tymi regulacjami mają wówczas prawo do zwolnienia od pracy lub nauki. Ponadto w art. 4 ust. 1 pkt 3 w związku z art. 2 pkt 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania generalnie zapewnia się nieletnim prawo do obchodzenia świąt religijnych, a zgodnie z art. 42 ust. 1 tej ustawy osoby należące do kościołów i innych związków wyznaniowych, których święta nie są dniami ustawowo wolnymi od pracy, mogą uzyskać zwolnienie z pracy

³⁹ Zob. np. art. 32 ust. 2 ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego oraz art. 23 ust. 2 ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego.

⁴⁰ Taki charakter mają wszystkie niedziele oraz następujące święta: 1 stycznia – uroczystość Świętej Bożej Rodzicielki Maryi, drugi dzień Wielkiej Nocy, dzień Bożego Ciała, 15 sierpnia – uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, 1 listopada – dzień Wszystkich Świętych, 25 grudnia – pierwszy dzień Bożego Narodzenia i 26 grudnia – drugi dzień Bożego Narodzenia.

⁴¹ Do art. 14 ust. 1 ustawy o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w RP wpisano następujące święta prawosławne: 7 stycznia – pierwszy dzień Bożego Narodzenia, 8 stycznia – drugi dzień Bożego Narodzenia, 19 stycznia – Chrystus Pański, 7 kwietnia – Zwiastowanie Najświętszej Maryi Panny, drugi dzień Wielkiej Nocy, 19 sierpnia – Przemienienie Pańskie, 28 sierpnia – Zaśnięcie Najświętszej Maryi Panny. Natomiast w art. 11 ust. 1 ustawy o stosunku państwa do gmin wyznaniowych żydowskich uwzględniono następujące święta: Nowy Rok, Dzień Pojednania, Święto Szałasów, Zgromadzenie Ósmego Dnia, Radość Tory, Pesach, Szawuot. Ponadto zwolnienie od nauki i pracy w określone święta religijne przysługuje na podstawie ustaw indywidualnych wyznawcom następujących Kościołów: Ewangelicko-Augsburskiego, Ewangelicko-Reformowanego, Ewangelicko-Metodystycznego, Chrześcijan Baptystów, Kościoła Katolickiego Mariawitów, Zielonoświątkowego.

lub nauki na czas tych świąt⁴². Dotyczy to także nieletnich pobierających naukę w szkołach. Ważne dla prawidłowej realizacji praw nieletnich jest więc to, aby władze placówki posiadały wiedzę na temat terminów świąt religijnych, zwłaszcza tych ruchomych i wywodzących się z tradycji religijnych niechrześcijańskich. Wykaz terminów świątecznych, dostarczanych władzom zakładu przez duchownych, może zapewnić bezkonfliktową realizację prawa do uczestniczenia w nabożeństwach w dni świąteczne. Jest to o tyle ważne, że w porządkach wewnętrznych placówek określa się dni i godziny sprawowania nabożeństw (identyczne ustalenia mogą być zawarte w porozumieniach o świadczenie posług religijnych na terenie zakładu).

6. PRAWO NIELETNICH DO SŁUCHANIA NABOŻEŃSTW TRANSMITOWANYCH PRZEZ ŚRODKI MASOWEGO PRZEKAZU

Uprawnienia związane ze słuchaniem nabożeństw za pomocą mass mediów nie zostały uwzględnione również w postanowieniach Konstytucji RP. Za przyjęciem takiego rozwiązania przemawia fakt przypisania uprawnień pośredniego uczestnictwa w nabożeństwach przez transmisję tylko tej części wiernych, którzy pozostając w sytuacji dla siebie przymusowej, nie mogą tego czynić w inny sposób (czyli bezpośrednio). Taką kategorią wyznawców pozostają niewątpliwie nieletni, a także więźniowie, aresztanci oraz osoby chore, zwłaszcza terminalnie.

Możliwość słuchania nabożeństw transmitowanych przez środki masowego przekazu została zapisana wprost w trzech ustawach indywidualnych: katolickiej, prawosławnej i ewangelicko-augsburskiej. Jest to z pewnością odpowiedź na oczekiwania strony kościelnej. Na przykład zgodnie z Kodeksem Prawa Kanonicznego (KPK) wierni, którzy nie mogą uczestniczyć we mszy św. w niedziele i święta, są zachęceni do

⁴² Ogólne zasady zwolnień od nauki i pracy w celu obchodzenia świąt religijnych zostały określone w rozporządzeniu Ministrów Pracy i Polityki Socjalnej i Edukacji Narodowej z 11 marca 1999 r. w sprawie zwolnień od pracy lub nauki osób należących do kościołów i innych związków wyznaniowych w celu obchodzenia świąt religijnych niebędących dniami ustawowo wolnymi od pracy (Dz. U. Nr 26, poz. 235).

tego, aby poświęcili odpowiedni czas na modlitwę. W tym przypadku pomocne okazać się może słuchanie (ogłądanie) nabożeństw⁴³. W pozostałych aktach normatywnych regulujących sytuację prawną poszczególnych związków wyznaniowych nie ma wyraźnych ani dorozumianych odniesień do tego prawa. Szczególnie zastanawiający jest fakt zupełnego pominięcia tej kwestii w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Tym bardziej należy więc dowartościować unormowanie zawarte w art. 66a ustawy o nieletnich.

Trzeba jednak podkreślić, że formalne ograniczenie omawianego uprawnienia do „słuchania” nabożeństw w praktyce nie oznacza niemożliwości ich odbioru z wykorzystaniem innych sposobów przekazywania informacji. W praktyce nieletni dysponują zarówno odbiornikami telewizyjnymi, jak i radiowymi i w zasadzie swobodnie decydują o ich wykorzystaniu.

7. PRAWO NIELETNICH DO POSIADANIA SŁUŻĄCYCH DO WYKONYWANIA PRAKTYK RELIGIJNYCH KSIĄŻEK, PISM I PRZEDMIOTÓW

W szerokim rozumieniu możliwość posiadania to także prawo korzystania z posiadanych już przedmiotów. W związku z generalnym brzmieniem art. 66a ustawy o nieletnich należy stwierdzić, że pozbawienie nieletnich na przykład różańca lub modlitewnika w czasie pobytu poza salą mieszkalną (np. w kaplicy) byłoby ewidentnym nadużyciem. Prawo posiadania książek, pism, przedmiotów w celu religijnym należy łączyć z prawem do korzystania z praktyk i posług religijnych. Tym też należy tłumaczyć brak wyspecyfikowania tych uprawnień w Konstytucji RP czy przepisach prawa międzynarodowego, a także wszystkich ustawach indywidualnych i Konkordacie.

⁴³ O wadze tego zagadnienia może świadczyć fakt, że postulat transmitowania mszy św. w publicznych środkach masowego przekazu był jednym z żądań strajkujących w 1980 r. Zob. A. Stelmachowski, *Regulacja stosunków prawnych między państwem a Kościołem (1980-1998)*, w: *Spółczesność – Państwo – Kościół (1945-2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej, Szczecin, 15-16 VI 2000 r.*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000, s. 114.

Osobnym, a nadto zasadniczym zagadnieniem rozpatrywanym w kontekście prawa do posiadania książek religijnych jest prawo do posiadania Biblii, stanowiącej szczególnie rodzaj książki religijnej. Dotyczy to także innych tekstów uznanych za święte przez wyznawców różnych religii. Prawo do posiadania Pisma Świętego w sali mieszkalnej posiada mocne uzasadnienie historyczne i spełnia istotną rolę gwaranta prawa do wykonywania praktyk religijnych przez nieletnich – chrześcijan. Biblia jest także najbardziej popularną formą literatury religijnej im udostępnionej. Opierając się na tekstach biblijnych, realizuje się także kolejne uprawnienie o charakterze religijnym przysługujące nieletnim – nauczanie religii.

8. PRAWO NIELETNICH DO UCZESTNICZENIA W NAUCZANIU RELIGII

Wolność nauczania religijnego może być realizowana na płaszczyźnie wewnętrznej (*ad intra*) bądź też w formie publicznego przedstawiania swoich poglądów i przekonań poza wspólnotą religijną, w której dany człowiek funkcjonuje (nauczanie *ad extra*).

Przyjęcie unormowania, zgodnie z którym nieletni ma prawo do uczestniczenia w nauczaniu religii prowadzonym w placówce, zakłada istnienie odpowiednio zorganizowanej nauki religii. Przepis nie określa natomiast formy tego nauczania, a w szczególności nie precyzuje, czy powinno się ono odbywać w ramach szkolnych lekcji religii. Nie wskazuje również, kto odpowiada za organizację nauczania religii prowadzonego poza zajęciami szkolnymi. Wydaje się, że w każdym przypadku zapewnienie właściwych warunków logistycznych obciąża administrację zakładów, a przygotowanie odpowiednich programów oraz zapewnienie kadry stanowi obowiązek kościołów i innych związków wyznaniowych.

9. PRAWO NIELETNICH DO UCZESTNICZENIA W LEKCJACH RELIGII

Powyższe uprawnienie nieletnich wiąże się bezpośrednio z prawem do uczestniczenia w nauczaniu religii. Ustawodawca oprócz możliwości nauczania religii – jako pojęcia *largo* – przewiduje także uczest-

nictwo w lekcjach religii. Miejsce, sposób i czas zajęć o charakterze lekcyjnym ustala dyrektor i kapelan w zawartym porozumieniu. Każdy z nich, zgodnie ze swoimi uprawnieniami i kompetencjami, zapewnia organizację lekcji religii prowadzonej w ramach planu zajęć szkolnych. Nauczanie lekcyjne religii wynika z odrębnych przepisów, podobnie zresztą jak i nadzór pedagogiczny z tego tytułu oraz kwestie metodyczne. Z kolei wnioski wynikające ze sprawowanego nadzoru pedagogicznego mogą być przekazywane właściwym władzom kościołów lub innych związków wyznaniowych. Niezależnie od tego prawodawca nie określa konsekwencji związanych z przekazywaniem tych wniosków, zarówno co do osoby kapelana, jak i władz placówki.

Przyjętą zasadą jest to, że udział nieletnich w lekcjach religii prowadzonych w zakładzie poprawczym lub schronisku odbywa się zgodnie z wolą rodziców lub opiekunów nieletniego albo z uwzględnieniem woli samego zainteresowanego. Przy tym przepis rozporządzenia stawia wymóg złożenia w tej sprawie oświadczenia w formie najprostszej bez sprecyzowania, czy chodzi tu o formę ustną czy pisemną. Wydaje się, że przyjęcie ustnego oświadczenia jest wystarczające, w przeciwnym razie prawodawca użyłby zapewne formuły dotyczącej oświadczenia pisemnego.

Lekcje religii, podobnie jak inne zajęcia szkolne organizowane są w grupach lub indywidualnie, w zależności od rodzaju zakładu poprawczego i schroniska. W każdym przypadku uwzględnić należy jednak konieczność zapewnienia zasad bezpieczeństwa zakładu i przestrzegania praw nieletnich. Zresztą wymogi te związane są nie tylko z uczestnictwem w lekcjach religii, ale także dotyczą wykonywania praktyk i korzystania z posług religijnych w ogólności.

10. PRAWO NIELETNICH DO UCZESTNICZENIA W DZIAŁALNOŚCI CHARYTATYWNEJ I SPOŁECZNEJ ZWIĄZKU WYZNANIOWEGO

Co prawda, w art. 53 ust. 2 Konstytucji RP mówi się o prawie osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują, ale nie jest to przecież równoznaczne z braniem udziału w charytatywnej i społecznej działalności wspólnoty religijnej. Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania formułuje prawo do utrzymywania kontaktów ze współ-

wyznawcami, ale i jego nie można utożsamiać z prawem do brania udziału w omawianej działalności kościoła lub innego związku wyznaniowego. Kwestii uprawnień osób nieletnich do brania udziału w działalności związku wyznaniowego nie podejmuje również żadna z ustaw indywidualnych ani Konkordat. W związku z tym można mieć wątpliwości, czy konieczne jest wyraźne uwzględnienie tego prawa w ustawie o nieletnich. Nieletni przestępcy niemal wyłącznie czerpią pożytki z przynależności do określonego związku wyznaniowego. Akcje humanitarne z udziałem nieletnich jako darczyńców prowadzone są incydentalnie.

Dokonując analizy określenia „brania udziału w działalności”, zwraca się uwagę na aktywność nieletnich. Jednak równie właściwym zwrotem mogłoby być „uczestnictwo”, znaczeniowo oznacza to samo co branie udziału. Jednak zarówno określenie „branie udziału”, jak i „uczestnictwo” w odniesieniu do działalności charytatywnej w przypadku nieletnich jest sformułowaniem wysoce nietrafnym. Tak naprawdę nieletni raczej korzystają z działalności charytatywnej związków wyznaniowych, niż sami taką działalność na rzecz innych osób prowadzą. Wątpliwości dotyczą również uczestniczenia przez nieletnich w działalności społecznej. Z natury rzeczy wiąże się ona z funkcjonowaniem na szczeblu parafialnym, zaś w przypadku nieletnich przestępców łączność z parafią jest istotnie ograniczona. Izolacja nie umożliwia sprawowania funkcji z wyboru (np. w Kościele katolickim – w radzie parafialnej) ani też w klubach i stowarzyszeniach o charakterze społecznym i religijnym. Pobyt w placówce utrudnia albo uniemożliwia wymaganą obecność na spotkaniach organizacji społecznych w kościołach, a zazwyczaj także czynne i bierne prawo wyborcze w organizacjach religijnych.

Specyficzną formą udziału nieletnich w życiu wspólnotowym swego kościoła lub innego związku wyznaniowego jest uzyskanie przez nich możliwości publikowania artykułów w prasie religijnej.

11. PRAWO NIELETNICH DO SPOTKAŃ INDYWIDUALNYCH Z DUCHOWNYM

Pojęcie „duchownego”, użyte przez ustawodawcę w art. 66a ustawy o nieletnich, powinno być rozumiane szeroko. Z pewnością możliwe

jest sprawowanie funkcji duszpasterskiej przez osoby świeckie uprawnione do tego przez właściwe władze religijne.

Rozważając prawo nieletnich do spotkań z duchownymi, trzeba zwrócić uwagę na fakt, że administracja nie posiada informacji na temat przynależności wyznaniowej poszczególnych nieletnich. W żadnym z dokumentów dotyczących nieletnich nie wpisuje się ich wyznania ani też nie odbiera się od nich oświadczeń w tym zakresie (podobnie zresztą kwestie te uregulowane są wobec innych obywateli). Na administracji zakładu poprawczego i schroniska spoczywa obowiązek zapewnienia intymności pomieszczeń przeznaczonych na stałe bądź doraźnie do spotkań indywidualnych z duchownym.

12. OGRANICZENIA WOLNOŚCI SUMIENIA I RELIGII NIELETNICH PRZESTĘPCÓW

Określając granice wolności religijnej nieletnich, ustawodawca odwołał się do zasad tolerancji i reguły niezakłócania ustalonego porządku w zakładzie. Oceniając to unormowanie przez pryzmat art. 53 ust. 5 Konstytucji RP, należy wskazać, że ustawa zasadnicza nie wspomina wprost ani o zasadach tolerancji, ani o niezakłócaniu porządku. Można je jednak wyprowadzić ze sformułowań użytych przez ustrojodawcę. Zachowanie zasad tolerancji wiąże się ściśle z poszanowaniem wolności i praw innych osób. Z kolei powołanie się na konieczność niezakłócania ustalonego w zakładzie porządku należy uznać za odpowiadające przewidzianej w Konstytucji RP konieczności zapewnienia porządku publicznego. Można więc stwierdzić, że art. 66a ustawy o nieletnich nie pozostaje w sprzeczności z Konstytucją RP ani aktami prawa międzynarodowego, których postanowienia przejęła polska ustawa zasadnicza. Określenia użyte w powołanym przepisie nie są jednak zwyczajnym powtórzeniem unormowań konstytucyjnych i prawnomiędzynarodowych⁴⁴.

Niewątpliwie wśród ograniczeń praktyk religijnych znajdują się pielgrzymki nieletnich, które odbywać się mogą wyłącznie w trakcie przepustki. Prawo do swobodnego praktykowania religijnego ogranicza się także w zakresie uczestnictwa w ceremoniach religijnych

⁴⁴ Zob. D. Dudek, *Konstytucyjna wolność*, s. 26.

pogrzebu osób bliskich. Ci nieletni, którzy uczestniczą w uroczystościach w kaplicy cmentarnej lub na cmentarzu w asyście pracowników zakładów poprawczych lub schronisk dla nieletnich, nie praktykują w sposób swobodny. Dotyczy to jedynie sytuacji nieuzyskania przez nieletniego przepustki na czas pogrzebu.

Wolność sumienia i religii nieletnich przestępców może być także ograniczana w sytuacji, gdy jako niezbędne do celów religijnych wskazywane są przez nich takie przedmioty, jak np. nóż, materiały służące do wzniecania ognia czy substancje o zawartości narkotycznej lub alkohol. Wyrażenie przez dyrekcję placówki zgody na posiadanie takich przedmiotów nie jest możliwe nawet na podstawie religijnej argumentacji wnioskodawców, gdyż zagrażałoby to bezpieczeństwu jednostkowemu i zbiorowemu.

13. INSTYTUCJA KAPELANA NIELETNICH PRZESTĘPCÓW

Generalnie uprawnione jest twierdzenie, że kapelanami zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich są duchowni. Trzeba wyjaśnić, że za duchownych zgodnie z art. 12 ustawy o gwarancjach sumienia i wyznania uważa się osoby ustanowione duchownymi zgodnie z normami prawa wewnętrznego kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej. Najbardziej charakterystyczną cechą duchownych jest powołanie ich do publicznego sprawowania funkcji sakralnych⁴⁵.

Na przykład w myśl przepisów prawa kanonicznego kapelanem jest kapłan wyznaczony przez władzę zwierzchnią do pełnienia posługi duszpasterskiej w ściśle określonym środowisku (kan. 564)⁴⁶. Kapela-

⁴⁵ Zob. D. Walencik, *Duchowni*, w: *Leksykon obywatela*, red. S. Serafin, B. Szmulik, Warszawa 2008, s. 960-961.

⁴⁶ Zob. M. Sitarz, *Słownik prawa kanonicznego*, Warszawa 2004, s. 84; E. Wilemska, *Kapelan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, Lublin 2000, kol. 650. Nazwa kapelan (*cappellanus*) pochodzi od łacińskiego rzeczownika *cappella*, który oznacza kaplicę bądź oratorium, a więc mały kościół, w odróżnieniu od parafialnego (zob. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II. Tom II. Lud Boży, jego nauczanie i uświęcenie*, Olsztyn 1986, s. 289).

nowi oprócz wszystkich uprawnień, jakich wymaga właściwe sprawowanie troski pasterskiej, przysługuje także na mocy urzędu władza spowiadania wiernych jemu powierzonych, głoszenia im słowa Bożego, udzielanie Wiatyku i namaszczenia chorych, a także sakramentu bierzmowania tym, którzy znajdują się w niebezpieczeństwie śmierci (kan. 566 § 1 KPK). Kapłani pracujący na terenie zakładów mają ponadto władzę zwalniania w tych miejscach z cenzur wiążących mocą samego prawa, ale nie zarezerwowanych i nie zadeklarowanych (kan. 566 § 2 KPK)⁴⁷. Jeśli chodzi o możliwość usunięcia kapelana, to kan. 572 KPK odsyła do kan. 563 KPK. W myśl tego przepisu decyzję w tym wypadku podejmuje ordynariusz miejsca, ale na podstawie słusznej przyczyny. Jeżeli kapelan byłby zakonnikiem, to usunąć go może zarówno ordynariusz miejscowy, po powiadomieniu właściwego przełożonego zakonnego, jak i tenże przełożony po powiadomieniu ordynariusza.

Podstawą prawną umożliwiającą wykonywanie praktyk religijnych i korzystanie z posług religijnych jest umowa zawarta pomiędzy dyrektorem placówki i kapelanem o wykonywanie posług religijnych. Przepis Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości nie precyzuje, o jaką umowę chodzi. Ogólnych sformułowań użyto również w art. 17 ust. 3 Konkordatu, w którym mówi się o „stosownej umowie”. Trzeba zwrócić uwagę na fakt, że powołany przepis umowy między Rzeczpospolitą Polską i Stolicą Apostolską został sformułowany odmiennie od art. 32 ust. 4 ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego, w którym przewiduje się wyłącznie zawieranie umów „w sprawie nieodpłatnego wykonywania obowiązków kapelana”⁴⁸. Niezgodność tych przepisów można rozwiązać jedynie dzięki odwoła-

⁴⁷ Np. kapelani więzienni oprócz podstawowej roli pastoralnej w postaci głoszenia Słowa Bożego, szafarstwa sakramentów oraz moderowania i animowania życia religijnego w więzieniu wykonują także rolę korekcyjno-oddziałyującą i organizacyjno-integrującą. Zob. J. Nikolajew, *Rola kapelana więziennego w procesie resocjalizacji skazanych. Doświadczenia okręgu lubelskiego*, w: *Misja Służby Więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki karnej i oczekiwań społecznych*, red. W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępiak, Poznań-Gdańsk-Warszawa 2008, s. 375-376. Z kolei F. Lempa wśród ról kapelańskich wyróżnia niesienie pomocy religijnej, humanitarnej i kulturowej (zob. F. Lempa, *Posługa kapelana więziennego, w: Przystępność w Polsce w latach 90*, red. F. Prusak, Warszawa 2000, s. 116).

⁴⁸ Podobnie przyjęto w art. 28 ust. 4 ustawy o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

niu do konstytucyjnych unormowań dotyczących hierarchii źródeł prawa⁴⁹. Pozwalają one na stwierdzenie, że wraz z wejściem w życie Konkordatu dopuszczona została możliwość zawierania z kapelanami umów innych niż te, o których mowa w art. 32 ust. 4 cytowanej wyżej ustawy⁵⁰. Oznacza to możliwość zawierania umów o pracę bądź innych umów o świadczenie tych usług odpłatnie lub nieodpłatnie. W praktyce większość kapelanów wykonuje posługi nieodpłatnie. Natomiast pozostali są zatrudnieni na podstawie stosunku pracy. Charakter zastosowanej umowy zależy od możliwości etatowych i finansowych konkretnego zakładu. Trzeba podkreślić, że bez względu na przyjęcie reguły odpłatności umowa ta nie może być zawarta bez skierowania odpowiedniej władzy religijnej. Ustawodawca nie definiuje, kto posiada nad kapelanem religijną władzę zwierzchnią. W niektórych ustawach indywidualnych (np. w przypadku Kościoła katolickiego lub Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego) wyraźnie określono jednak kompetencje władz uprawnionych do kierowania duchownych do pełnienia funkcji kapelanów. Wskazanie kapelanów nie wymaga zgody żadnego organu administracji państwowej ani też uzgodnień w tym zakresie. Dyrektor placówki nie ma więc możliwości odmowy podpisania umowy o świadczenie usług religijnych z prawidłowo wyznaczonym przedstawicielem religijnym. W sytuacji naruszenia przez kapelanów w sposób rażący przepisów związanych z wykonywaniem orzeczeń karnych, zasad porządku i bezpieczeństwa, poruszania się po terenie zakładu bądź tajemnicy państwowej i służbowej dyrektor zakładu ma możliwość cofnięcia prawa wstępu na teren zakładu i powiadomienia właściwych władz religijnych.

⁴⁹ Zgodnie z art. 91 ust. 2 Konstytucji „umowa międzynarodowa ratyfikowana za uprzednią zgodą wyrażoną w ustawie ma pierwszeństwo przed ustawą, jeżeli ustawy tej nie da się pogodzić z umową”.

⁵⁰ Odmienne – jak można sądzić – przyjmuje B. Rakoczy, który opierając się wyłącznie na przepisach ustawy, twierdzi, że „umowa powinna mieć charakter nieodpłatny” (zob. B. Rakoczy, *Ustawa o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Polsce. Komentarz*, Warszawa 2008, s. 227). Z kolei J. Krukowski, analizując postanowienie konkordatowe, pisze, że „niewątpliwie chodzi tu o umowę o pracę” (J. Krukowski, *Konkordat polski. Znaczenie i realizacja*, Lublin 1999, s. 156).

Nie rozstrzygnięto również kwestii konsekwencji, jakie powinny zostać wyciągnięte przez władze religijne wobec kapelana, w związku z dokonaniem przez niego naruszeniem przepisów. Z pewnością może to być natomiast podstawą rozwiązania umowy o pracę z winy pracownika, jeśli kapelan sprawuje posługę w ramach stosunku pracy. W takiej sytuacji jego zachowanie musi być jednak uznane za ciężkie naruszenie podstawowych obowiązków pracowniczych. W przypadku braku umowy o pracę kwestia odpowiedzialności kapelana nie została rozstrzygnięta. Zagadnienia te mogą być uregulowane w umowie, ponieważ strony w sposób swobodny mogą w niej określić przypadki uzasadniające rozwiązanie umowy.

Podobnie w formie umownej zawarte mogą być postanowienia dotyczące w szczególności zakresu czynności kapelana, jego zastępowania i współdziałania z dyrekcją zakładu. Natomiast w sytuacji zawarcia umowy o pracę należy uwzględnić przede wszystkim elementy esencjalne (istotne) stosunku pracy.

14. PORÓWNANIE UPRAWNIENI Z ZAKRESU WOLNOŚCI SUMIENIA I RELIGII SKAZANYCH I NIELETNICH PRZESTĘPCÓW

Nawet pobieżna analiza tekstu prawnego Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 14 września 2001 r. w sprawie szczegółowych zasad uczestniczenia w lekcjach religii i praktykach religijnych, korzystania z posług religijnych i organizacji pracy duszpasterskiej w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich i Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 2 września 2003 r. w sprawie szczegółowych zasad wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych w zakładach karnych i aresztach śledczych prowadzi do konkluzji, z których wynika, że przepisy dotyczące nieletnich przestępców wzorowane były na rozwiązaniach dotyczących skazanych i tymczasowo aresztowanych. Do takich wniosków dojść można, porównując nazwy obu aktów prawnych⁵¹.

⁵¹ W tym pierwszym akcie zakres przepisu poszerzono o kwestie uczestnictwa w lekcjach religii i organizacji pracy duszpasterskiej.

W zakresie wykonywania praktyk religijnych i korzystania z posług religijnych sytuacja więźniów i nieletnich niewiele różni się od siebie. Obie grupy posiadają prawie identyczne uprawnienia różniące się jedynie specyfiką miejsc wykonywania orzeczeń o charakterze karnym. Jednakowo brzmiące uprawnienia dotyczą również takich uprawnień, jak: prawo bezpośredniego uczestniczenia w nabożeństwach odprawianych w dni świąteczne, słuchania tych nabożeństw w drodze transmisji przez środki masowego przekazu, uczestniczenia w nauczaniu religii, indywidualnych spotkań z duchownym kościoła lub innego związku wyznaniowego oraz odwiedzin tychże w pomieszczeniach, w których przebywają odpowiednio skazani bądź nieletni. Natomiast w zakresie prawa posiadania książek, pism i przedmiotów do wykonywania praktyk religijnych odmienności sprowadzają się do użycia określeń cech „niezbędności” (dotyczy skazanych) lub „służących” (dotyczy osób nieletnich). Podobnie różnicuje się uprawnienie dotyczące „brania udziału” (skazani) i „uczestniczenia” (nieletni) w działalności charytatywnej i społecznej kościoła lub innego związku wyznaniowego. Uprawnieniem charakterystycznym dla kategorii nieletnich, niewystępującym w przypadku skazanych, jest prawo do uczestniczenia w lekcjach religii, co wydaje się zrozumiałe z uwagi na wiek nieletnich i konieczność ich uczestnictwa w obowiązku szkolnym. Zarówno w zakładzie karnym, jak i poprawczym korzystanie z wolności religijnej nie może naruszać zasad tolerancji i porządku.

Zupełnie odmiennie potraktowano obowiązki kapelana w zakładzie karnym i zakładzie poprawczym. Kapelana więziennego zobowiązano do zapoznania się z przepisami dotyczącymi wykonywania kary pozbawienia wolności, zasadami bezpieczeństwa i porządku, zasadami poruszania się po zakładzie karnym oraz tajemnicy służbowej i państwowej. Z kolei dyrektor placówki dla nieletnich zapoznaje i poucza kapelana o treści i skutkach stosowania przepisów dotyczących zasad porządku i bezpieczeństwa oraz regulaminów obowiązujących w zakładzie, a także tajemnicy służbowej i ochrony danych osobowych⁵². W przypadku rażącego

⁵² Z § 5 rozporządzenia wynika wyraźny obowiązek spoczywający na dyrektorze co do zapoznania i pouczenia kapelana i jego zastępców o konieczności przestrzegania odpowiednich przepisów. Mimo braku sprecyzowania formy chodzi tu niewątpliwie

naruszenia tych przepisów przez kapelana lub osobę go zastępującą dyrektor zakładu poprawczego może cofnąć tym osobom prawo wstępu z jednoczesnym powiadomieniem o tym właściwych władz związków wyznaniowych. Z kolei kapelan więzienny, rażąco naruszający odpowiednie przepisy, narażony jest jedynie na to, że dyrektor więzienia powiadomi zwierzchnie (a nie „właściwe”, jak w przypadku nieletnich) władze związku wyznaniowego. Mniej uprzywilejowana pozycja kapelana dla nieletnich w stosunku do swojego więziennego odpowiednika przejawia się również w tym, że w razie rażącego naruszenia przepisów dyrektor zakładu poprawczego cofa kapelanom prawo wstępu do zakładu. Natomiast w przypadku kapelana więziennego „cofnięcie” dotyczy tylko pomocników, a nie kapelanów. Osobną kwestią pozostaje użycie przez prawodawcę konstrukcji „cofnięcia prawa”, zamiast anulowania czasowo bądź na stałe przepustki uprawniającej do wejścia na teren zakładu karnego lub poprawczego.

Kolejna różnica, mająca niewątpliwie wpływ na charakter i rodzaj przyznanych uprawnień z zakresu swobód religijnych więźniów i nieletnich, wiąże się z koniecznością zasięgnięcia opinii odpowiednich związków wyznaniowych przy wydawaniu przepisów w randze rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości. Taki obowiązek wynika jedynie z delegacji ustawowej wprost zapisanej w kodeksie karnym wykonawczym, podczas gdy ustawa o nieletnich do kwestii tych się nie odnosi. Odrębną sprawą pozostaje natomiast fakt wydania rozporządzenia w sytuacji negatywnej opinii związków religijnych, co w istocie nie przesądza o nieważności takiego aktu prawnego.

15. POSTULATY *DE LEGE FERENDA*

W związku z dostrzeżonymi niedoskonałościami przyjętych rozwiązań uzasadnione jest wysunięcie następujących postulatów legislacyj-

o pisemne potwierdzenie tego faktu przez zainteresowane osoby. Przy tej okazji pojawiają się wątpliwości dotyczące konsekwencji pouczenia i skutków niezastosowania (choć w rozporządzeniu użyto określenia stosowania) przepisu. Pouczenie może tu być traktowane jako forma dyscyplinująca, a nie jedynie informacyjna.

nych. Przede wszystkim należy opracować nowe przepisy dotyczące kwestii wolności sumienia i religii nieletnich w taki sposób, aby nie były one jedynie powieleniem uprawnień osób przebywających w środowisku więziennym, a uwzględniały kwestię odrębnego traktowania nieletnich, chociażby ze względu na ich wiek i kształtującą się osobowość. Postuluje się także, aby nowe przepisy miały charakter rozstrzygnięć szczegółowych, a nie ogólnych, mimo zapowiedzi zapisanych w nazwie rozporządzenia⁵³. W ustawie i rozporządzeniu, o których wyżej, przyjęto mało precyzyjne rozwiązania, co w konsekwencji może prowadzić do wątpliwości interpretacyjnych w zakresie ich stosowania. Stąd też należy wyeliminować takie rozwiązania, jak chociażby pozaprawne kategorie form życia religijnego (chodzi tu o uczestniczenie w lekcjach religii i organizację pracy duszpasterskiej) w sytuacji wykorzystania znanej i wystarczająco opisanej w literaturze instytucji praktyk i posług religijnych rozumianych szeroko.

Kolejny postulat dotyczy złagodzenia klauzuli ograniczenia wolności sumienia i religii ze względu na zasady tolerancji i potrzebę niezakłócania porządku w zakładzie. Ponadto w rozporządzeniu używa się zbyt wielu rozbudowanych klauzul generalnych związanych z potrzebą przestrzegania praw nieletnich i prawidłowości w funkcjonowaniu zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich. Zasadne byłoby także zmodyfikowanie przepisu umożliwiającego nieletnim jedynie słuchania nabożeństw i zastąpienia tego uprawnienia „odbiorem” (w związku z postępem technologicznym w zakresie środków masowego komunikowania). Należy również zmienić charakter całego katalogu uprawnień religijnych przysługujących nieletnim z taksatywnego na egzemplaryczny.

Zmiany wymaga też sytuacja etatowa kapelanów zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich dotycząca ich stabilizacji pracowniczej, szczególnie co do rozgraniczenia obowiązków wynikających z przepisów oświatowych (nauczyciela religii) i z zakresu nauczania religii nieobejmującego prowadzenia lekcji religii. Dotyczy to zwłaszcza tych

⁵³ W rozporządzeniu ministerialnym użyto określenia „szczegółowe zasady” zupełnie bezpodstawnie.

kapelanów, którzy otrzymują uposażenie pracownicze jako katecheci szkolni, a pozostałe obowiązki wykonują nieodpłatnie.

FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION OF JUVENILE DELINQUENTS
RESIDING IN CORRECTIONAL FACILITIES AND JUVENILE SHELTERS

Summary

The subject of the analysis is freedom of conscience and religion of juvenile delinquents. At first the author discusses juvenile delinquents and places where they undergo punishment. He names types of youth detention centres listing rights provided to the youth in each of them. Further on he analyses freedom of conscience and religion in general and defines freedom of religion, freedom of conscience, freedom of belief.

Next the subject of the article are special rights of juveniles that are the consequence of legislative and executive regulations describing such issues as follows: the right of juveniles to practice their faith and participate in religious services, to listen to religious ceremonies to possess religious objects used in worship, to participate in religious classes in charity and social activity of religious communities and to individual meetings with a priest or any other clergyman.

Further on the author discusses the limitations of freedom of conscience and religion of juvenile delinquents. Those connected with the isolating character of the prison, together with the rule of tolerance and the rule of non interruption of the order in prison.

The next part of the article is dedicated to the institution of the prison chaplain in reference to the regulations of canon law, employment conditions and range of responsibilities. The author also compares the religious privileges of adult imprisoned to juvenile offenders and points to an almost identical legal status of the two groups.

The article is summed up by legislative demands such as providing new regulations for the issues of freedom of conscience and religion in a way that would be adapted to the needs of juvenile offenders and were not a mere copy of rights of adolescent criminals. The regulations should be specific rather than general in character they should also eliminate illegal religious practices in a broad sense. The next point is to mitigate the law restricting freedom of

conscience and religion in respect to the rule of tolerance and the need not to interrupt order in prison moreover it is suggested to extenuate much too complicated general rules connected with the need to obey the rights of juvenile offenders and the need of correct functioning of secure detention and secure confinement centres for juveniles. Modifying the regulation enabling listening to religious ceremonies only would be reasonable. There should also be a change in the range of religious privileges of young offenders from taxative to exemplified one. Employment conditions of institutional prison chaplains need changing as well.

Key words: Freedom of conscience and religion, juvenile delinquents secure detention centre, secure confinement centre.

Tłumaczenie własne Autora